

Verslag #4 noord

11 september 2003, Theater Romein, Leeuwarden

Thema: Wijs groeien, groeiwijzen in de noordelijke gemeenten

Introductie

Oost West Thuis Best is de derde serie in een reeks van bijeenkomsten over lokaal architectuurbeleid. De eerste serie speelde zich af in 1994, waarbij de manifestatie *Niet Grijs* culmineerde in het gelijknamige handboek (dat in 1997 werd geactualiseerd). In 1996 vond de manifestatie *ORG* plaats. Beide series waren bedoeld om betrokkenen instrumenten aan te reiken voor een slagvaardig architectuurbeleid. Bij Oost West Thuis Best gaat het anders: ditmaal geen landelijke manifestatie, maar regionale bijeenkomsten. Uit de enquête *Bouwen aan kwaliteit. Architectuurbeleid in Nederlandse gemeenten* die Architectuur Lokaal in 2002 samen met het NIPO uitvoerde, is namelijk gebleken dat er grote behoefte bestaat bij gemeenten aan informatie over projecten van andere gemeenten. Daarnaast bestaat de wens om de onderlinge contacten tussen gemeenten in dezelfde regio te versterken; die contacten zijn over het algemeen schaars. Bij Oost West Thuis Best gaan gemeenten dus in gesprek. Ze doen dat steeds aan de hand van een concreet thema dat deels voortkomt uit de antwoorden van de enquête en deels uit voorafgaande gesprekken met betrokkenen.

De eerste bijeenkomst, #zuidoost, stond in het teken van herbestemmingen en vond op 13 februari 2003 in Venlo plaats. Bijeenkomst twee, #zuidwest, had de ontwikkeling van bestaande kwaliteiten als leidmotief en vond plaats op 10 april 2003 in Bergen op Zoom. De derde bijeenkomst, op 12 juni in Haarlemmermeer, kreeg het thema 'vormgeving van infrastructuur' mee.

Bijeenkomst nummer 4, georganiseerd in Leeuwarden, kreeg een bijna poëtisch thema mee: 'Wijs groeien, groeiwijzen in de noordelijke gemeenten'. Centrale vraag tijdens de bijeenkomst: hoe wordt de verstedelijking in het noorden in goede banen geleid en wat voor gevolgen heeft dat voor steden, dorpen en landschappen? In Friesland wordt al volop gediscussieerd over de mogelijkheid om geconcentreerd verder te bouwen en wel in de vorm van 'nieuwe dorpen', zo gaf Architectuur Lokaal directeur Cilly Jansen bij de start van de bijeenkomst aan. Of gaan we door met het bijbouwen van cataloguswoningen aan de randen van de dorpen, al dan niet onder een welstandsvrij regime? Het zijn vragen die zeker voor de gemeente waar deze vierde bijeenkomst plaatsvindt van groot belang zijn. Hier wordt namelijk in Vinex-verband gewerkt aan de

locatie Zuidlanden en het stedenbouwkundig plan gaat uit van de creatie van kleine nederzettingen in een open landschap.

De opgave ligt bij de bestuurders en beleidsmakers, aldus Jansen. Zij zullen vorm moeten geven aan de groei van steden en dorpen. Dat het daarbij soms om majeure opgaven gaat, blijkt uit het voorbeeld van Haren. Hier worden de komende jaren 2.400 woningen toegevoegd aan een bestaande voorraad van 7.800 woningen. Hoe wordt dan bijvoorbeeld de relatie met de omgeving vormgegeven? Deze en andere vragen kwamen ruimschoots aan bod bij #4 noord van Oost West Thuis Best.

Verkenning van het thema

Dagvoorzitter Ypke Gietema – hij viel in voor Leeuwardens burgemeester Margreeth de Boer – refereerde bij de start van de bijeenkomst aan een recent interview met landschapsarchitect Adriaan Geuze in De Volkskrant, waarin deze zich negatief uitliet over de wijze van ruimtegebruik in dit land. 'In het gebied tussen Den Haag, Gouda, Rotterdam en Dordrecht is geen weiland meer over', aldus Geuze. 'In één generatie is een prachtig landschap om zeep geholpen.' Volgens Gietema speelt deze discussie vooral in het westen, maar in het noorden is 'toch ook wel wat aan de hand'. Het thema 'Wijs groeien' past goed bij het noorden, aangezien hier op veel plekken nog een markante tegenstelling bestaat tussen bebouwd en onbebouwd. Steden en dorpen gaan vaak volgens een messcherpe lijn over in het landschap. Daar komt bij, aldus Gietema, dat er nog veel ruimte is: 'Zeker in Noord-Friesland en Noord-Groningen. Mijn opstelling was altijd: probeer het zo te houden; die harde scheiding van stad en land en de lege ruimte. Maar dat lukt niet altijd. Zeker Friesland is slordig in het gebruik van de ruimte.' Gietema zegt dat het geen verwijt is, maar meer een constatering: 'Als ik naar de woningbouwlocatie Hempens Teerns in Leeuwarden kijk, dan ziet het er netjes uit. Het is groots aangepakt. Echter: het is één grote monotone woonwijk. Niet sterk qua architectuur, laag, veelal eengezinswoningen. Het neemt bovendien door de lage dichtheden grote happen uit het landschap. In andere steden en dorpen gaat het bovendien precies zo.' Het zijn constatering die Gietema verleidden tot de vraag: kan het niet anders? Kunnen we op minder plekken bouwen, met mooiere architectuur? 'Laat de ruimte de ruimte en laten we bijbouwen in de steden en dorpen. Dat betekent anders bouwen dan we laatste jaren hebben gedaan: compacter, hoger.' Gietema rondde zijn introductie af met de beschrijving van een zeiltocht die hij onlangs maakte door Friesland. Hij werd niet vrolijk van de aanblik van massaal gebouwde recreatiewoningen en bedorven dorpsprofielen. 'Daarbij komt dat de drie provincies voor een groot karwei staan: wat gaan we de komende jaren doen met het land van de boeren en de boerderijen? Dat biedt nieuwe kansen – ook voor het noorden.'

Strategieën voor Noord-Nederland

Jan Abrahamse, hoofdredacteur van Noorderbreedte, begon zijn inleiding met een vergelijking van het waterrijke Noord-Nederland met de Chinese laagvlakte. In beide gebieden bestaat een eeuwenlange traditie van waterstaatsbestuur. Volgens Abrahamse was het de vraag of voor de ruimtelijke ordening een zelfde conclusie mag gelden. Feit blijft dat beide gebieden vergelijkbare rivier- en kustculturen kennen. Zo vertoont de omgeving van Sjanghai opmerkelijke overeenkomsten met die van de steden Leeuwarden en Groningen. In beide gebieden stromen grote rivieren en moesten bewoners zich hiertegen beschermen. Het heeft geleid tot sterke waterschapsorganisaties en – zeker in Noord-Nederland – tot een zeer karakteristiek landschap.

Om erachter te komen hoe dit landschap zich heeft ontwikkeld, zou een internationaal vergelijkend onderzoek goed kunnen helpen, aldus Abrahamse. In zo'n onderzoek kunnen cruciale vragen worden beantwoord, zoals: 'Waarom zijn er plannen voor

intensieve landbouw langs de kust? Waarom wordt de Blauwe Stad aangelegd? Waarom worden er architectonisch gezien kwalitatief mooie gemalen en bruggen gebouwd? Waarom besteedt Noord-Nederland zoveel aandacht aan de plattelandontwikkeling? Waarom is de witte schimmel vooral in Friesland en Drenthe een vloek in het landschap en helpt schaamgroen niet om dit te verdoezelen? Waarom is de stadsuitbreiding langs het Reitdiep een absolute misser en een onherstelbare ingreep in een eeuwenoud cultuurlandschap? Waarom wordt er niet eens met een oog van een stedenbouwkundig bureau gekeken naar de troosteloze ontwikkeling van extreem extensief aanleg van bedrijventerreinen bij Drachten en Wommels? Waarom wordt de eeuwenoude Slachtedijk nu beschermd als een cultuurhistorisch element in Friesland? Waarom willen Friese gemeenten nieuwe dorpen bouwen in het open landschap?’

Deze en honderden andere vragen hebben volgens Abrahamse één ding gemeen: ze zijn bepalend voor onze landschappen. Overigens zijn sommige van die landschappen – hoe onaangetast ze ook lijken – een regelrecht product van onze cultuur. Het laat onverlet dat mensen die een verantwoordelijkheid hebben voor het landschap zich bewust moeten zijn van de kwaliteiten van het landschap, aldus Abrahamse. ‘Want dan kan men zich bewust zijn van de potenties van dat landschap en vervolgens zoeken naar een beheersstructuur.’ Bij het beoordelen van de kwaliteiten van een landschap wordt vaak terug gegrepen op historische referenties. De vraag is echter: welke moet men nemen? Er is niet één ijkpunt voor het landschap, aangezien dat landschap voortdurend in beweging is en de menselijke cultuur zich in dat landschap steeds heeft aangepast. Deze eeuwenlange ‘aantastingen’ hebben volgens Abrahamse geleid tot een aaneenschakeling van gevarieerde landschappen, te weten het primaire natuurgebied de Waddenzee en een reeks cultuurlandschappen.

Vervolgens ging Abrahamse in op de beleidsstrategieën die voor Noord-Nederland kunnen worden gekozen. Noord-Nederland is geen economisch concentratiegebied en dat is volgens de Noorderbreedte-hoofdredacteur ‘maar goed ook’. Wel is er aansluiting gezocht bij de Randstad, door middel van de bekende ‘overloopstrategie’, waarbij de economische ontwikkeling van het noorden werd gedragen door functies die in de Randstad geen plek meer konden vinden. Daar tegenover staat een ‘eigen identiteit’ strategie, waarbij juist de eigen kwaliteiten van Noord-Nederland als basis voor toekomstige ruimtelijke ontwikkeling worden beschouwd. Abrahamse: ‘Dan gaat het om kwaliteiten als ruimte, verscheidenheid aan cultuurlandschappen en natuurgebieden, gave samenhangen tussen dorp en landschap, tussen stad en ommeland, gedoseerde stedelijkheid. Deze strategie betekent het zoeken naar kwaliteiten op de schaal van Noord-Nederland.’

Actuele ontwikkelingen die het beeld van het noorden ingrijpend kunnen beïnvloeden zijn de omslag in de landbouw – door Gietema al gememoreerd – en de congestie in de Randstad, waardoor de druk op de buitengebieden toeneemt. Bovendien melden zich in toenemende mate instanties op het gebied van natuur en milieu zich aan de ‘poorten van het noorden’. Wat heeft dat voor gevolgen voor het landschap. Abrahamse: ‘De uitdaging is het oplossen van de paradox dat de trek naar buiten in de vorm van de aanleg van stedelijke bebouwing tot vernietiging leidt van de omgevingskwaliteiten waarnaar juist gezocht wordt: ruimte, rust en groen.’

In recente discussies in het noorden rond onder meer nieuwe streekplannen is gezocht naar deze oplossing, zo geeft Abrahamse aan. Daarbij worden twee strategieën benoemd: de ‘kom maar op’ strategie – alles wat banen oplevert is welkom – en de ‘pas op’ strategie, waarbij ruimte juist als kwaliteit wordt gezien en het noorden ook iets te verliezen heeft. ‘Hoe kun je nu kiezen tussen dergelijke extremen? De uitkomst van de inspraak rond dit soort plannen is daarom vaak dezelfde: men wil rust, ruimte en werk.’

Volgens Abrahamse moet gekeken worden naar waar het geld en de menskracht op dit moment wordt gestopt. ‘Tot op heden wordt veel prioriteit gegeven aan de aanleg van nieuwe infrastructuur naar het noorden. Dat betekent dat de Randstad deze kant op zal

komen. Resteert voor ons de opgave het niet zo ver te laten komen als in Brabant.' Dat kan door scenario's te maken die een mix maken tussen behoud en ontwikkeling, zoals het bureau PAU dat enkele jaren geleden deed in opdracht van de RPD. 'Mogelijke ingrediënten hierbij waren een groeiende groep kleinschalige bedrijven op het platteland, een toename van recreatief wonen, grotere aantrekkelijkheid voor een groeiende groep ouderen, een gediversifieerde landbouw, een veel sterkere toeristisch-recreatieve ontwikkeling en een sterke ontwikkeling van het gebied Groningen-Assen.'

Resteert de vraag wat er in de politieke arena met dit soort ideeën gebeurt. Volgens Abrahamse denkt de politiek zelden zelf hierover na; men luistert naar de traditionele opinieleiders. Het debat over de leefomgeving mag echter niet worden overgelaten aan deze 'sectorideologen'. Er is een alomvattende filosofie nodig, die het sectorale denken doorbreekt. 'In de woorden van Jac. P. Thijsse: onze omgang met het landschap moet terug naar de wereld van kennis, kunst en levensvreugde.' Stilzetten van het landschap is daarbij uiteraard uit den boze: het landschap moet niet op slot. Ook een sectorale benadering à la de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) biedt te weinig perspectief. Abrahamse pleit voor een identiteitstrategie, waarin ruimte kan zijn voor een 'plattelandsmetropool', maar ook voor nieuwe boerderijen met nieuwe architectuur. Essentieel is een samenwerking van alle organisaties die het landschap en de gebouwde omgeving ter harte gaan: 'Denkkracht, expertise, wetenschappelijke kennis en creativiteit moeten worden gemobiliseerd en verder ontwikkeld worden, waarbij Noord-Nederland als welvarende periferie zelfs een glansrijke gidsrol kan spelen en een inspiratiefunctie kan vervullen voor ander buitengebieden in Noordwest-Europa.'

Discussie

Yellie Alkema, werkzaam bij de provincie Drenthe en bezig met het opzetten van een kwaliteitsteam voor het gebied Groningen-Assen, vroeg Abrahamse na afloop van zijn inleiding hoe hij de opdracht voor dit team zou formuleren. Abrahamse: 'Het gebied tussen Assen, Groningen en Hoogezand kan de plattelandsmetropool worden, die je tegenover de Randstadmetropool zou kunnen zetten. Programmatisch betekent dat dat allerlei wensen ten aanzien van woningbouw en bedrijventerreinen in dit gebied worden geconcentreerd, waarmee het omliggende landschap wordt gespaard. Met in achtnaam van de identiteit van het landschap en de structuur van de dorpen kun je zo toch nieuwe ontwikkelingen mogelijk maken en negatieve zaken als witte schimmel in de hand houden.'

De vraag is hoe een dergelijk proces, waarbij evenwicht wordt gevonden tussen bebouwing en behoud van openheid, kan worden vormgegeven, aldus een aanwezige. Abrahamse hierover: 'Je moet zoveel mogelijk werken met mensen uit de praktijk - uit de dorpen - die verstand hebben van zaken. Elk dorp heeft recht op een kroeg en in die kroeg zou men over dit thema moeten discussiëren. Vervolgens moeten architecten hier goed naar luisteren; zij moeten met een plan komen.' Architect Gunnar Daan vond het een weinig geloofwaardige aanpak dat deskundigen en burgers samen de koers moeten bepalen: 'Je hebt horzels nodig. Gekken en idioten, die hun eigen droom najagen. Daar moeten we naar luisteren, aangezien de deskundigen het niet weten. Laten we vrijstaten creëren en daar de idioten het beleid laten bepalen, in plaats van weer de inspraak te organiseren.'

Wethouder Bouwers van Heerenveen was het eens met de visie van Daan. 'De oplossingen die we nu voorstaan zijn gebaseerd op ons besef van cultuurhistorie. Maar de veranderingen in de landbouw zijn door ons niet te overzien. Rondom Heerenveen gaat de akkerbouw de komende jaren op forse schaal onderuit; wat gaat er dan in het landschap gebeuren? Dan ben je er niet met nieuwe bebouwing op voormalige agrarische terreinen. Dat zien we nu al gebeuren in Oranjewoud, waar door functieveranderingen de karakteristieke overgangen in het landschap tussen open en dicht niet meer zijn te handhaven.'

Particulier opdrachtgeverschap

Eén van de ontwikkelingen waar Jan Abrahamse aan refereerde was de 'witte schimmel', een niet welluidende aanduiding van het particulier opdrachtgeverschap dat in Noord-Nederland een hoge vlucht heeft genomen. In Friesland komt reeds 40% van de woningbouwproductie op deze manier tot stand. Reden voor de provincie Friesland om een onderzoek te entameren naar de relatie tussen particulier opdrachtgeverschap en ruimtelijke kwaliteit. Onderzoeker Annelies Hartman over de centrale vraag van het onderzoek: 'Is er meer mogelijk dan de projectmatige bouw zoals we die nu kennen? Daartoe maken we een kwantitatieve analyse – wat is er de afgelopen jaren gebouwd – en een kwalitatieve analyse, waarin het ontwikkelingsproces en negen voorbeeldprojecten aan de orde komen. Bij deze voorbeeldprojecten brengen we in kaart welke middelen en instrumenten door de betrokken partijen worden gehanteerd bij de ontwikkeling van de locaties. In welke projecten zijn verrassende dingen gebeurd, daar willen we van leren.' Het resultaat van het onderzoek is een voorbeeldenboek met aanbevelingen, aldus Hartman. In november vindt een eerste presentatie van de resultaten plaats. Eén tipje van de sluier lichtte ze alvast op: 'Communicatie is een groot goed. Dat kan veel bijdragen aan het succes van een project.'

De groei van Haren

David van der Kellen, sectorhoofd grondgebiedzaken van de gemeente Haren, gaf de aanwezigen inzicht in het ontwikkelingsproces van het landschapsontwikkelingsplan voor Haren. Dit plan is in concept gereed en wordt op korte termijn voorgelegd aan de politiek. Bijzonder aan het proces is de intensieve betrokkenheid van de Harense burgerij. Het plan heeft twee hoofddoelstellingen: ruimte vinden voor 2.400 nieuwe woningen (Haren heeft er nu 7.800), die in tien jaar tijd moeten worden gerealiseerd. Dat betekent een forse verhoging van het jaarlijkse bouwprogramma voor Haren, hetgeen spanningen met zich mee kan brengen. Hiernaast moet het landschap in en om Haren worden versterkt. 'De vraag is: wat kan het landschap aan, wat is de draagkracht? De bouw van woningen heeft ook gevolgen voor landbouw, waterhuishouding, verkeer en vervoer en natuurontwikkeling. Bovendien werken er veel invloeden en externe planontwikkelingen op Haren in, zoals een transferium, een zuidtangent, een EHS, een regiovisie, een provinciaal ontwikkelingsplan. Past dat allemaal op elkaar? Op basis van dat besef hebben we de opdracht voor het planteam als volgt geformuleerd: hoe kan de 'rode' ontwikkeling zo worden georganiseerd dat knelpunten worden weggenomen, bestaande kwaliteiten worden behouden – zoals de groene linten en de verscheidenheid aan bouwvormen - en nieuwe kwaliteiten worden toegevoegd.'

Rondom de totstandkoming van het landschapsontwikkelingsplan houdt zich een veelheid aan spelers op, zo gaf Van der Kellen aan. 'Dan is het zaak om de belangrijke van de minder belangrijke spelers te scheiden. Vervolgens moeten de belangrijkste spelers op één lijn worden gebracht en gehouden. In Haren zijn dat twee partijen: de politiek en de bevolking, niet noodzakelijkerwijs in die volgorde overigens.'

Het genoemde planteam werd multidisciplinair samengesteld, bestaande uit een landschapsarchitect, een stedenbouwkundige en een architect. Boven het planteam staat een stuurgroep, met onder meer de wethouders van Groningen en Haren ('Dat is goed voor het instandhouden van het netwerk. Ten tijde van het ontwikkelen van het plan zijn we drie keer met elkaar gaan eten.'). Voor de procesorganisatie werd hulp gevraagd aan het Keuning Instituut en ontwerper Rik Hengreen.

De samenwerking met de bevolking werd gegoten in de vorm van een platform, bestaande uit lokale opinieleiders die rechtstreeks en op persoonlijke titel werden benaderd. Daarnaast werd een advertentie in de plaatselijke krant geplaatst om mensen uit te nodigen deel te nemen aan het platform. Vooraf werd aangegeven dat het platform geen beslissingsbevoegdheid zou krijgen. 'Wel werd het platform ingezet om kennis aan te boren

en draagvlak te creëren', aldus Van der Kellen. Uiteindelijk dachten 70 mensen vijf avonden lang mee over de toekomst van Haren. Zij kregen concrete opdrachten, zoals het 'wegzetten' van 3.000 woningen in en om Haren op een plattegrond. De kaarten die zo ontstonden werden over elkaar heen gelegd en meegegeven aan het planteam, dat overigens ook bij de vijf avonden aanwezig was om vragen te stellen.

Het planteam werkt een en ander uit in drie modellen: 'beperk de schade', een defensief model waarbij het bouwen vooral als aantasting wordt gezien, 'ontwikkeling van het landschap' en 'projectontwikkeling', waarbij het landschap wordt benut voor "rode" functies. Het voorkeursmodel dat hieruit werd gedestilleerd kan worden omschreven als 'Haren, blijf bij je leest'. Bebouwing wordt geconcentreerd op de Hondsrug, landschappelijke laagtes worden nat gehouden en de harde grens met Groningen blijft in stand. Niet iedereen is het eens met deze visie. Inmiddels zijn vijf actiegroepen opgericht en twee proteststichtingen, die het plan te vuur en te zwaard willen bestrijden. 'Grote vraag is hoe we deze negatieve energie onder de Harense bevolking kunnen ombuigen naar positieve energie, om zodoende nieuwe kwaliteiten aan Haren te kunnen toevoegen.' Van der Kellen besloot zijn inleiding met de opmerking dat voor de kernen Onnen en Noordlaren een vergelijkbaar planontwikkelingsproces zal worden doorlopen.

Discussie

De vraag wordt gesteld wat het effect is geweest van deze uitvoerige 'inspraak'. Welke elementen zijn in het conceptplan terecht gekomen en herkennen de burgers zich daarin? Van der Kellen: 'Het proces is recent geëvalueerd. De reacties verschillen: de een vindt dat er niet één woning bij mag komen, een ander spreekt waardering uit voor een locatie die is aangewezen. De komende tijd zullen we de reacties verder inventariseren. Los daarvan heeft de gekozen methode voor het planteam goed gewerkt.' Eén van de planteamleden vult aan: 'Bij bewoners is veel kennis over Haren aanwezig, daar heeft het team goed gebruik van kunnen maken. Daarnaast heeft het proces voor bewustwording gezorgd. Zeker bij model 1 – bijbouwen zoals er altijd is bijgebouwd – zagen de inwoners ineens de consequenties van hun eigen handelen, wanneer ze de woningen over Haren verdeelden.' Opnieuw ontbrandde een discussie over wie het nu voor het zeggen moet hebben: de deskundigen, de burgers met het grote geld of toch de 'idioten' van Gunnar Daan. David van der Kellen dacht er het zijne van: 'Dit proces is geen oplossing om te komen tot iets wat uiteindelijk 'mooi' is. Het is samenspel van veel mensen, als gemeenschap geven wij kansen aan creatieve mensen en we proberen draagvlak te creëren. Uiteindelijk gaat het erom dat mensen meer belangstelling krijgen voor hun gebouwde omgeving. Met Belvedere probeert men die belangstelling nu te bevorderen, maar eigenlijk zou je er op de lagere schaal al mee moeten beginnen.'

Architect Jurjen van der Meer bestempelde deze bijeenkomst als 'de gebruikelijke elitaire bijeenkomst': 'De deskundigen kunnen eenvoudigweg niet maken wat de mensen willen. We bereiken de mensen niet; die discussie is al decennia oud. De idioten waar Daan het over heeft moeten de bestuurders zijn. Zij moeten op de barricades gaan staan, om de bevolking uit te leggen waar het nu werkelijk om gaat. Want als we doorgaan met iedereen een eengezinswoning op 500 m² grond te geven, dan gaan de processen die wij hier zo verfoeien gewoon door.'

Regiospecifieke architectuur

Niek Verdonk, stedenbouwkundig adviseur van de gemeente Leeuwarden voor de Vinex-locatie Leeuwarden Zuidlanden, was door de organisatie gevraagd een inleiding te houden over 'het voorkomen van kunst en kitsch'. Die vraagstelling draaide hij om, door in te gaan op de regiospecifieke architectuur. Volgens Verdonk was regiospecifieke architectuur tot en met de 19de eeuw de heersende bouwpraktijk: men bouwde wat men kende, in de structuur van het aanwezige landschap.

Door een aantal ontwikkelingen, zoals welvaartsgroei en toenemende mobiliteit, is deze regiospecifieke architectuur nagenoeg verdwenen. De opkomst van het modernisme, dat na WOII vaste grond onder de voeten kreeg, is hiervoor exemplarisch. De opkomst van het structuralisme (Van Eyck c.s.) kon hier weinig aan veranderen, evenmin als het postmodernisme. Ook het neotraditionalisme, gebaseerd op een verlangen naar geborgenheid en herkenbaarheid, is veelal niet geïnspireerd op de eigen regio. Verdonk: 'Pas bij de ontwikkeling van het woongebied Prinsenland in Rotterdam kwam hier verandering in. Stedenbouwkundige Frits Palmboom respecteerde het bestaande landschap en zette ontwerpprincipes uit de omliggende wijken, zoals verkavelingen, door in de nieuwe wijk. Daar ontstond de kritische regionale traditie in de stedenbouw, in plaats van de gebruikelijke tabula rasa.'

Volgens Verdonk is het vervolgens de vraag hoe we tot volwaardige regiospecifieke architectuur komen. 'Laten we daarbij niet de vergissing maken om alleen de geschiedenis als inspiratie te gebruiken. Voortbordurend op de oude landschappelijke structuren en de daarbij horende trage processen is er bijvoorbeeld ook ruimte voor nieuwe woonhuizen, met nieuwe architectuur. Dat is de derde weg zoals landschapsarchitect Dirk Sijmons die heeft beschreven, waarbij het landschap – de onderlegger – overigens belangrijker is dan de architectuur. De architectuur moet op die onderlegger reageren.'

Hierna stapte Verdonk over op het ontwerp voor Zuidlanden. Het plan van het Rotterdamse stedenbouwkundig bureau BGSV voor deze locatie voorziet in de realisatie van diverse 'buurtschappen', die moeten kunnen concurreren met de dorpen rondom Leeuwarden. Deze buurtschappen liggen in drie landschapstypen, die weer zijn afgeleid van de oude structuurlijnen in het landschap. Elk buurtschap krijgt zo een eigen kwaliteit en identiteit. Aan de architectuur van de woningen ligt onder meer een studie van Gunnar Daan naar de essentie van Friese dorpen ten grondslag. 'Hierbij gaat het om het maken van contrasten, het vermijden van één patroon van verkavelen, het maken van subtiele verschillen tussen formele en informele plekken ('alles wat we in de moderne stedenbouw vergeten waren') en de menging van financieringscategorieën, iets waar projectontwikkelaars vaak op tegen zijn.' In een beeldkwaliteitplan zijn al deze regels, referenties en aanbevelingen vastgelegd, op basis van de kenmerken van een typisch 'Friesch Huis'.

Deze aanpak gaat verder dan het exact kopiëren van bestaande dorpse kwaliteiten, aldus Verdonk. 'Bij kopiëren is het resultaat altijd armer dan het origineel. Vroeger was arbeid goedkoop en had men dus tijd voor details. Wij hebben daar nu het geld niet meer voor en bovendien ontbreekt het ambacht. Daarnaast zijn de woonprogramma's radicaal veranderd.' Met voorbeelden van Liesbeth van der Pol en Peter Zumthor liet Verdonk zien hoe nieuwe architectuur met respect voor het bestaande kan worden vormgegeven.

Discussie

Hoe verhoudt dit plan van Leeuwarden zich nu tot het 'opeten van het landschap', zoals dat door Gietema was geconstateerd. Verdonk: 'Het gaat hier om dichtheden van 15 à 30 woningen per hectare. Daarnaast moet men zich realiseren dat de trek naar buiten hier in Friesland nog harder heeft toegeslagen dan elders. Het is dus goed dat Leeuwarden dit probeert; Leeuwarden is teveel een stad van lagere inkomensgroepen geworden. Ik vind het niet oneerbaar om hier eengezinswoningen te bouwen en woningen bestemd voor de hogere inkomensgroepen. We maken hier op een aantrekkelijke en respectvolle manier een nieuw deel van Leeuwarden, dat de concurrentie goed aan kan.'

Vanuit de zaal werd tegengeworpen dat de gehanteerde referenties voorbeelden zijn van organisch gegroeide plekken: 'Wij maken daarentegen plannen in een hoog tempo. Dat is een dilemma waar we nog geen antwoord op hebben gevonden. Dit is toch teveel een eindplan. Het tempo van leven is echter anders. Het kan een uitdaging zijn om een dorp niet planmatig te bouwen maar het organisch te laten groeien.' Verdonk was het hier geheel mee eens: 'In de planontwikkeling houden we hier ook rekening mee. Het

masterplan is bewust heel globaal gehouden. Dat moet ook wel met een plan dat een looptijd van 20 jaar kent.'

Mevrouw Liemburg, burgemeester van Littenseradiel, een aangrenzende plattelandsgemeente, vond het plan voor Zuidlanden teveel ontwikkeld vanuit het Leeuwardense belang. 'Waarom is dit plan niet geïntegreerd met de ontwikkeling van de dorpen eromheen? Die dorpen worden nu door VROM afgeknepen in hun ontwikkeling; wij hebben ons verbaasd over vooringenomen standpunten die men bij het ministerie inneemt. Wat betekent dat voor de leefbaarheid van het platteland? Daar is onvoldoende over nagedacht.'

Leeuwardens burgemeester Margreeth de Boer vond dit een achterhaalde discussie: 'Deze verhalen horen we al 25 jaar. De dorpen hebben behoorlijk hun zin gekregen de laatste tijd. Laten we niet vergeten dat de kwaliteit van de stad van groot belang is, ook voor het ommeland! Niet investeren in de stad betekent een aantasting van het vestigingsklimaat van de gehele provincie. Wanneer we voortdurend blijven spreken in tegenstellingen tussen stad en platteland, komen we er nooit uit.' Anderen zijn het hier mee eens: 'De tegenstelling tussen stad en platteland is opgeklopt. De verpaupering van het platteland zal zo'n vaart niet lopen. Sterker nog: de verstedelijking van de dorpen is zo hard gegaan dat ze nu zeggen: ho maar even.'

Over de stedenbouw van Zuidlanden was niet iedereen te spreken: 'wat heeft dit met een stad te maken' en 'waarom neemt de stad het beeld van een dorp aan', zo werd gezegd. Volgens Jurjen van der Meer wordt met de bouw van deze dorpen een begin gemaakt met de 'sprawl' die we in de VS nu juist zo sterk verafschuwen. 'Mensen fietsen straks eerder naar Grou dan naar het centrum van Leeuwarden.' Verdonk bleef echter bij zijn standpunt dat dit geen verzameling Friese dorpen in het landschap is: 'Dit voegt een woonmilieu toe dat er op dit moment in Leeuwarden nog niet is.'

Excursie

Met de bus werd de zuidkant verkend van Leeuwarden, tot in dorpen als Jorwerd aan toe. Maar eerst werd een bezoek gebracht aan het project 'Bastioneiland' van architect Liesbeth van der Pol, gesitueerd in de Groene Ster, een overgebleven plek van de groenstructuur rond Leeuwarden. De gesloten vorm van het project refereert aan het Poptaslot in Marssum, dat eveneens een hofjesstructuur kent. Vervolgens werd de Vinex-locatie Zuiderburen bezocht, waar de dorpen Hempens Teerns midden in liggen. In Zuiderburen viel een project van Inbo Architecten op. Pierwoningen zijn op lange pieren in het water gebouwd. In de tweede fase van deze wijk heeft het particulier opdrachtgeverschap een belangrijk aandeel in de bouwproductie gekregen, echter met weinig opbeurende resultaten: de beoogde samenhang in architectonisch beeld is er – behoudens de kleur van de dakpannen – niet gekomen. Reden voor de gemeente Leeuwarden om in de derde fase van de wijk een deel van de vrije kavels welstandsvrij te verklaren en de andere kavels juist aan een strenger regime te onderwerpen.

In Wirdum is gekozen voor een andere methode. Hier zijn juist bijzonder veel ontwerpuitgangspunten vastgelegd voor de vrije kavels. Zo was een hoge goot verplicht, waardoor veel cataloguswoningen direct afvielen. Een en ander leverde een eenduidig beeld, al is het volgens excursieleider en architect Bauke Tuinstra de vraag of deze bouwwijze nou zo kenmerkend is voor een Fries dorp. In de omgeving van Jorwerd is de dorpendichtheid bijzonder hoog: gemiddeld is hier om de 3 kilometer een dorp te vinden. De geschiedenis van de dorpen is ten dele zichtbaar in het aanzien ervan. Zo herbergt forensendorp Mantgum, dat met de trein met Leeuwarden was verbonden, enkele classicistische villa's van gegoede bewoners die het werken in de grote stad combineerden met buiten wonen. De middag werd besloten met een genoeglijke borrel in Theater Romein, de sfeervolle locatie van deze bijeenkomst.

Kees de Graaf